

Самі. Мовчанню. Сотням годин розмов

Частина перша

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен...

(Чи було колись, чи не було...)

1 Аліє, Альона і я. З наших імен, написаних у рядок або стовпчик, можна читати історію Криму — чи принаймні один з її розділів. Утім, поверховий погляд на ці три імені точно помилиться. Альона, з її російським іменем, — українка. Я, з моїм українським іменем, була росіянкою. І ця омана в іменах робить картину ще опуклішою та виразнішою.

Проте спочатку були Аліє і я. Аліє — єдина у нашій дитсадковій групі кримська татарка. У п'ять років вона не вміла російської — ще не мала нагоди її навчитися. Чи потерпала вона від цього серед двадцяти восьми російськомовних дітей?

На той час деякі з нас іще взагалі погано говорили. Вона ж своєю мовою просто шпарила. Ставала перед групою, закладала руки за спину і щось розповідала. Підходила до кожного й говорила, наче наставниця. Коли вихователька показувала малюнок місяця й російською запитувала: «Діти, що це?», уся «слов'янська» група з однією кримською татаркою Аліє відповідала: «Ай!»¹.

¹ Ай, ау (кр.тат.) — Місяць. Тут і далі примітки авторки. Кримськотатарські слова і фрази у тексті подані кирилицею, в примітках — кирилицею, репресивно запровадженою для цієї мови у 1938 році, і латиницею, запровадженою одразу після арабіції, 1928 року, до якої кримські татари намагалися повернутись у 1990-х. Сьогодні більшість кр.тат. авторів і видань послуговуються кирилицею, бо вона звичніша, меншість — латиницею, вона краще відповідає звуковим особливостям кр.тат. мови. Якщо в цьому тексті є одразу переклад-пояснення — зазвичай для фраз, іноді для слів, — то примітку внизу не виношу. Поняття родинної приналежності (бабуся, дідусь, старша сестра тощо) або звертання на позначення статусу (ага, оджа) подаю в тексті в укр. транслітерації з наголосом.

Аліє було легше навчити кримськотатарської нас, ніж самій навчитись російської.

Вечорами, коли батько чи бабуся приходили її забирати, не домовившись точно з мамою, хто сьогодні, я відповідала: «*Оны энди анасы алды*», мовляв, її вже забрала мама.

Чому ми стали майже-сестрами? Мабуть, тому, що я ще змалку була беручка до мов. Місяців через два я шпарила мовою Аліє не гірше за неї саму.

Напевно, завдяки цьому я змогла так часто бувати у їхньому домі. Адже до чужих, не-киримли, тут ставились насторожено, з недовірою. Хоча цю недовіру маленька я відчувала хіба що від Аніфе-біта¹. Прабабусі, що правила тут парадом аж до своєї смерті.

* * *

Вони повернулись у Крим не на початку 1990-х і навіть не в кінці 1980-х, як більшість. І не з Узбекистану, а з кубанського Новоросійська. Депортовані були, звичайно, в Середню Азію, але верталися поступово: відколи стало можливо виїздити з місць заслання, вони кожні кілька років змінювали місце мешкання — далі й далі на захід.

У 1968-му дідусь, син Аніфе-біта, вперше прибув із друзями до Криму. Пробували влаштуватися на роботу, але за тиждень їх арештували й вислали в Узбекистан. Вони поверталися знову — і знов те саме. Згодом приїхала Аніфе-біта з невісткою і немовлям-онучкою. І знову довелось повернутися в Новоросійськ, бо по всьому Криму не знайшлося будинків на продаж. Мрії про те, щоб оселитися в будинку в Бахчисараї, де вони жили до війни і який будував прабабусин свекор, слід було облишити. Вони облишили. Про те, щоб купити будинок за ціну, відповідну проданому в Новоросійську, можна було лишень молитися. Вони молилися. Як і про те, щоб їм дали тутешнє місце

¹ Бита, bita (кр.тат.) — один з варіантів називання бабусі в кримських татар, більш характерний для степових і передгірних регіонів півострова.

прописки. Серед кримських татар, які приїхали в Крим на зламі 1960-х — 1970-х, було звично після молитви на дува¹ благати Всевишнього, щоб дозволив лишитися у Криму, щоб дали прописку, щоб була робота... А улюблена рольова гра дітей була — «у паспортний стіл».

Їм продали будинок у середині сімдесятих, у селі Красноперкопського району. Процедура купівлі-продажу відбулась одразу після оглядин, роздуми не були тривалими ні в Алімових, ні у власника будинку. Він продав його — і за два тижні виїхав: не тільки з Криму, а і з Радянського Союзу. Його бабуся була єврейка, він скористався цим, щоб утекти у вільний світ — хай навіть під загрозу війни.

Про все це, звичайно, я довідалася пізніше — від мами Аліє, тьоті Айше, якогось із вечорів, коли, сидючи в них за столом на веранді, загортала фарш у виноградне листя для сарми².

Аніфе-біта була недовірлива, проте смілива. У той час, після повернення, в них постійно ошивалися «чоловіки у костюмах», або, простіше, «костюми», які «перевіряли лічильник». «Здрастуйте! Покажіть лічильник». Жінки вели їх у хату, підводили до лічильника, шепотіли дітям, щоб покликали тата, баба³. Приходив баба, починались питання, попередження і погрози. Це був ритуал: спершу мав вийти баба як глава вогнища, згодом долучалась Аніфе-біта (ось хто був тут главою насправді), яка, через свою вдачу, не могла ні ховатись у кімнаті, ані мовчати. Якби не її вдача, хтозна, чи вони могли б тут лишитись. Звісно, їм іще й просто пощастило, адже більшість кримських татар, які повертались на батьківщину до кінця 1980-х, висилали назад, де-кому перед тим розваливши доми бульдозерами.

¹ Дува / дуа, duva / dua (кр.тат.) — ісламська молитва, а також у кримських татар спільний молебєн, на який прийнято збиратися з нагоди важливих родинних подій: певні весільні обряди, після народження дитини, на похорон, перед початком великої справи тощо.

² Страва, подібна до голубців. Фарш із м'яса, цибулі та рису завертають у капустяний або виноградний лист.

³ Баба, baba (кр.тат.) — батько.

Якось один із чоловіків у костюмі, щоправда, бритоголовий, прибув «перевірити лічильник». До нього вийшов баба́, здивовано глянув — і вони обидва розреготались. Гість був — Роллан Кадиев, учений-фізик, один із провідників національного руху, давній друг сім'ї, котрий, як можна збагнути, не цурався чорного гумору. Власне кажучи, ніхто з них його не цурався, інакше б вони не вижили. «Прибери, бо “костюми” прийдуть — буде незручно за безлад», — жартували поміж собою.

Усі ці роки аж до кінця 1980-х вони не мали прописки. І офіційної праці, звісно, також. Вони вирощували в теплицях огірки й помідори, даючи їх на продаж у курортні містечка. Для Аніфе-біта́, що виросла в місті неподалік Хансараю, це не була омріяна праця, але за депортації вона ще й не таке пережила.

Лише 1988-го, разом із родичами, що саме повернулися з Узбекистану, вони змогли купити старий вірменський дім на два входи в Бахчисараї, у Старому місті, через дорогу від Ханського палацу. Чи можна було про таке мріяти у 50-х, у 60-х, у 70-х?

На вихідних і літніми вечорами я товклась у дворі Алімових і — за прізвиськом батька моєї подружки — Меметових разом з Аліє та іншими дітьми, їхніми родичами. Родичів було багато, у цьому домі на два входи вони заледве поміщалися, й частина з них, як я довідалась через десять років, таборувала на плато в наметовому містечку, в майбутньому 6-му мікрорайоні, разом із сотнями інших мітингувальників. Сюди, на Пушкіна, вони приходили вряди-годи, щоб помитися. Вони мусили бути в наметах на плато, а не тут, інакше б їм сказали: ви маєте де жити, тоді навіть вам земля?

Хтось таборував на плато, хтось будувався тут, а хтось няньчив дітей. Щоправда, кількох усе ж віддали у садок, щоб бодай якусь часину вони не плутались під ногами. Із садка, однак, приходило більше дітей, ніж ішло туди: іноді Аліє поверталась додому зі мною.

Мої батьки не те щоб це заохочували, але були надто зайняті власними батьками, які тоді часто хворіли. Якраз у той час померла батькова мама, і він їздив у Пермську область на її похорон, а мамині по черзі лежали то в лікарні, то в госпіталі. Мама бігала і їздила до них вечорами після роботи й уже після того забирала мене додому. Тато ж до ночі засиджувався на роботі — він був начальником відділу славетного бахчисарайського цементного заводу, який натоді перереєстровували і з розпадом совка слід було шукати нові місця збуту.

Мама дякувала Меметовим, але їй не подобався запах чибереків¹, який — їй здавалося — линув із їхнього двору, по дорозі додому вона нарікала, що моє волосся пропахло ними. Насправді чибереки там готували не так уже й часто — у вихідні, на свята, — бо м'ясо на них потрібне було найсвіжіше, а саме таке не завжди випадало знайти. І те, що мама називала чебуреками, насправді зазвичай було янтиками². Я любила і чибереки, і янтик, і татараш³, і кобете⁴ — в цій родині завжди були якісь смачні страви, підлітком я зрозуміла, чому навіть у ті роки їхні столи були заставлені їжею, — за цим стежила бабуся, Діляр-букана⁵, невістка біта́, що виросла в сиротинці та все дитинство голодувала, — вона могла відмовити собі в усьому, але не в їжі для себе та рідних.

Чи була я своєю в їхньому домі?

Пам'ятаю наші ігри в резиночки, в скакалки у дворі, хтось перечіплявся, падав, розбивав коліна, плакав, часом це була я. Аліє казала: «Айды, айса агъла, текьяран» (Ну, поплач трохи),

¹ Таке написання цієї борошняно-м'ясної страви більш відповідне до кр.тат. звучання слова, ніж звичне «чебурек».

² Страва, подібна на чебурек, тільки смажиться на сухій пательні, без олії.

³ Страва, схожа на маленькі пельмені.

⁴ М'ясний пиріг. Тісто — листкове, у начинці, окрім м'яса, — картопля й цибуля.

⁵ Букана, букапа (кр.тат.) — інший варіант називання бабусі, більш поширений у субетносі ялибойлю (південнобережних кримських татар).

я плакала, вона мене обіймала й казала, що розуміє мене, що людям буває боляче, сумно, страшно, що нічого поганого в цьому немає, не треба цього соромитись, — звичайно, у цьому вона копіювала свою маму. Перед тим тьотя Айше точно так само могла обіймати Аліє у сльозах, допитуватись, чи їй сумно, чи страшно, а якось я бачила, що хтось із двоюрідних братів Аліє істерично кричав, тьотя Айше тримала його, обхопивши рукою, дивилась на нього, кивала, аж поки він не заспокоївся, тоді поцілувала у маківку й він знову пішов бавитися з дітьми.

Пам'ятаю, як неголені чоловіки мурували хату, як тьотя Айше наливала хошаф¹, як хтось із чоловіків запитував: «*Бу кимнинь кьызычгы?*» (Чия це дівчинка?). «*Къзакъ баласы*²», — трохи зневажливо відповідала Аніфе-біта, тоді я не знала, що означають ці слова, але від них мурашки бігли мені по спині, кортіло сховатись, а краще кудись утекти, але тікати отак-от відразу було якось ніяково, я розуміла: слід почекати. Ми далі бавилися в резиночки, тільки я вже була не така завзята і безтурботна, і від хошафу відмовлялася, уважна Аліє цікавилась: «*Санъа не олды? Сен бир шейге къасветленесинь? Бир шейден къоркъасынъ?*» (Що сталося? Тобі сумно? Страшно?), і я починала плакати — і від суму, і від страху.

«*Къзакъ баласы?* — здивовано перепитував чоловік. — *Я о бизлер киби лаф эте де! Эм де бет сымадан бизимкилерге бенъзей...*» (Вона ж говорить по-нашому. І зовнішність теж...). — «*Руслар да чеши тюрлю ола*» (В росіян різна зовнішність), — відповідала прабабуся. — «*Тильни исе балалар нек тез огрене*» (А мов діти швидко вчаться). Чоловік казав: «*Бизимкилер оларнынъ тилини нек тез огренелер. Бунынъ машалласы бар. Бельки, адам омур*» (Наші швидше вчаться їхньої, ця молодець, із неї будуть люди). — «*Бакъарыкъ*» (Подивимось), — туманно відповідала недовірлива й обережна біта.

Я справді її боялася. Перед нею я маліла, мені здавалося, я чимось завинила й вона дивиться на мене осудливо або

¹ Напій, що готують із сухофруктів.

² Къзакъ баласы, qazaq balası (кр.тат.) — зневажлива назва дітей-росіян.

вичікувально, наче ще не прийняла рішення щодо мене. Діляра-буканá, бабуся, — відносно молода жінка, я й не розуміла одразу, що вона бабуся, бо моя була значно старша, — і анашка¹, мама Аліє, а для мене — тьотя Айше, ставилися до мене інакше. Буканá була майже непомітна, мама завжди приязна, дуже уважна. Баба́шка² — тато Аліє дядя Бекір, — проходячи біля нас, гладив нам маківки — то мою, то Аліє, то обома долонями — двох відразу: «*Насылсынъыз, дюльберлер?*» (Як справи, красуні?). Мені дуже кортіло лишитися тут надовше, ця суміш страху перед Аніфе-біта і любові до Аліє і тьоті Айше, постійний рух у дворі, постійна зміна емоцій — то сміх, то плач — і те, що все це дозволено виявляти й мені, наче магнітом вабили мене до Меметових, але я не знала, чи біта дозволить мені лишитися.

У них і навколо них завжди щось будувалося. Завжди снували якісь чоловіки біля цементу, мішали вапно, мурували. Вже підлітком я почула приказку «Вийти заміж за татарина — все життя жити на будові».

Прабабуся вирішила не пускати життя онуків і правнуків на самоплин і брала у ньому активну участь. У домі було заборонено вживати більше кількох слів підряд російською: «*Русча лаф этме!*» (Не говори російською!) — раз по раз лунало від Аніфе-біта, коли зяті чи невістки, чи далекі родичі, що приїздили на кілька годин порадитися про щось чи на кілька днів — перебути, бралися говорити звичною для них мовою.

Біта співала кримськотатарських пісень і розповідала казки, передплачувала журнали «*Йылдыз*³» — по кілька однакових примірників (раптом хтось із родичів забув передплатити?) і спонукала всіх членів сім'ї, зокрема долучених невісток і онуків-зятів,

¹ Мамуся. Від ана́, апа́ (кр.тат.) — мама. Поєднання в іменах і родинних звертаннях кр.тат. коренів та димінутивних рос. суфіксів є ненормативним, але дуже поширеним — такий собі кр.тат.-рос. суржик.

² Татусь. Від баба́, babá — див. пояснення до попередньої примітки.

³ Йылдыз, yıldız (кр.тат.) — зірка.